

Vélemény

Kalmár Melinda: Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa (Osiris, Bp. 301 o.) c. könyvéről, MTA doktori disszertációjáról

Kérdésfelvetések, elméleti keretek

A bírálatra való felkérés során csak a könyvcímet ismertem. Azért mondtam igent, mert a 'rendsztörténetek', formációtörténeti megközelítések mindig érdekeltek. Másrészt ezt a feladatot is (újra)tanulási folyamatként fogtam föl. Így abban a reményben fogalmazom meg a véleményemet, hogy ennek alapján a szakmai fejlődést szolgálom, még akkor is, ha eszünkbe juthat a Pascaltól eredeztetett megállapítás, miszerint amit igazságnak tartanak a Pireneusok egyik oldalán, az a másik oldalon tévedésnek számít.

Kalmár Melinda szerzői célkitűzése saját megfogalmazása szerint a következő: „egy politikai folyamat globális összefüggéseinek egyértelműbb értelmezése”, ami oktatási célt is szolgálna (9.). Továbbá a „leginkább exponált kérdés, hogy korporatív volt-e a szovjetrendszer (is). Tekinthető-e szükségszerűen megjelenő korporatív struktúrának,” (11.) Meglátása szerint „a szovjetrendszer megnevezésére talán nem a legmegfelelőbb sem a kommunizmus, sem a szocializmus szó, mert valójában egyik sem jellemezte a kialakult gyakorlatot.” Úgy látja, hogy „valóságközelibb” a „szovjetvariáns rendszerek” (15.) kifejezések használata.

A tézisekben olvashatjuk, hogy „az érvelés itt két fő feltevésből indul ki. Az első szerint az ideológiák és működő struktúrák együttesen – egymást kiegészítve és ösztönözve – »értelmezik« a globális folyamatokat. Ha a *félperiferiális praxisok globalizáció-percepcióit* állítjuk a középpontba, akkor érdemes vizsgálnunk, milyen szerepet játszik egy-egy formáció sajátosságainak alakulásában az, hogy az adott társadalom miként értelmezi a globális folyamatokban betöltött szerepét.” (1.)

Megjegyzem, hogy a kérdésfelvetésből nem derül ki: ideáltipikusan a demokráciákkal szemben leírható modern zsarnokságoknak milyen alapvető jellemzői vannak?¹ Ebben a szövegben mit érthetünk félperiferiális régió alatt? Miként választhatók szét az ideológiák és működő

¹ Az általam használt szakirodalom megadásakor a könyv kéziratának feltételezett lezárásáig, zömében a 2019-ig megjelenteket vettem tekintetbe. Ezen listán és a bírált kötet bibliográfiájában néhány esetben van azonos tétel. A demokratikus háromszög az állami, piacgazdasági és civil társadalmi intézményesültséget feltételezi, amelyben az emberi méltóság és szabadság az értékrendszer középpontjában áll. Bővebben lásd Berger–Zijdeveld 2010. 7. feje.

struktúrák?² Milyen ideológiákról és struktúrákról van szó? Továbbá az sem világos, hogy az elvont, tisztázatlan tartalmú kifejezések mennyivel mondanak többet, mint a konkrét emberi történetek, kortársi és utótörténeti tapasztalatok?³ Konkrétan mely országok, államok történetét, társadalmak életvilágait kell az olvasónak maga elé képzelnie? Az „adott társadalom” fogalom kiket takar? Kik az alanyok, kik a történeti szereplők az elént tett könyvben?

A másik szerzői feltevés a következő: „a történetiség jelentőségét emeli ki a modern autoriter rendszerek jellemzőinek kutatásában. Azt, hogy a modern autoriter szisztémák modellezésekor nem csak jelenlegi működésüket és ideológiáikat szükséges vizsgálni, hanem mély történelmi folytonosságukat is.”⁴ Ugyanakkor meglátásom szerint mindez azt feltételezi, hogy pontosan definiáljuk a „rendszerek jellemzőit” és a „modellezés” kritériumait”. A globális folyamatokat kutató elemzésben elvárható az ezzel foglalkozó korábbi művek historiográfiai értékelése, az, hogy azokhoz képest pontosan mit vizsgál a szerző.⁴ A társadalom- és történettudományok köréből számos magyarázóelvet, sémát, modellt ismerünk, amelyeknek legalább felsorolásszerű számbavétele fontos lenne az olvasó számára, arra is gondolva, hogy önmagában a civilizáció, a rendszer, a kultúra kifejezéseknek rendszerint eltérő tartalma és szerzői különbözősége van.⁵ Az átfogó igényű munkában sajnos nem találkozhatunk például Jürgen Osterhammel 2009-ben németül, majd 2014-ben angolul megjelent, mind módszertani, mind pedig tartalmi szempontból alapvető és valóban globális kérdéseket tárgyaló művével, ahogy más, paradigmatis jelenségeket tárgyaló kötetek értékelését is alig találhatjuk meg.⁶ Osterhammel nem csupán a „hosszú 19. századi” történelmet tárgyalja, hanem folyton utalásokat tesz a 20. századi összefüggésekre is, mint ahogy Reinhart Koselleck tette ezt az előző századokra.⁷ Mindezek közül kiemelném a kapitalizmus történeti jelenségének

² Messzire vezető kérdéskör, de felvetem a történeti kutatásban, pontosabban a magyarázatban megfontolandó egyik elméleti-filozófiai meghatározást: „Ideológiáknak nevezzük azokat a lét-transzcendens képzeleteket, amelyek de facto sohasem jutnak el a bennük foglalt tartalom megvalósításához. Bár gyakran – jóhiszeműen – a szubjektív cselekvés motívumává válnak, jelentéstartalmuk a legtöbbször mégis átalakul a cselekvés során.” (Mannheim 1996, 224.) Az ideológia-típusokra lásd Mannheim 1996, 224–225; Arendt szerint az ideológia az, „amit a neve jelöl: valamely eszme logikája. Tártya a történelem, amelyre az »eszmet« alkalmazták”. (Arendt 1992, 588.) Az ideológia közismerten a hatalom legitimitációját szolgálja, egyfajta „interpretációs kód”. Ricoeur megállapításai érzékeltetik a tovább gondolásra érdemes történelmi elemek súlyát: „az ideológia és az utópia ugyanazon a ponton válik patológiássá – abban az értelemben, hogy az ideológia patológiája az elleplezés, az utópia patológiája pedig a menekülés.” Ricoeur 1997, 123–125;

³ Lásd például Sharpe 1992; Szijártó M. 2021. 351–359.

⁴ Példaként említhető a bibliográfiában szereplő kötet, de annak fontos szerkesztői konklúzióját tartalmazó írás a modellről már nem jelenik meg: Rees 2008, 285–289. Rees bevezetője (1–27.) hasonlóképpen kimaradt.

⁵ A globalizáció szempontjából lásd Berger–Huntington (eds.) 2002.

⁶ Jürgen Osterhammel 2009/2014. Ebben a sorban lenne a helye például Paul Kennedy (1987/1992) vagy a 2014-es kötet bibliográfiájában nem található, a 2021-esben jelzett Andrew C. Janos (2000/2003) könyvének, valamint a paradigmákról különösen alapvető a Némedi Dénes által szerkesztett (2008) műnek.

⁷ Koselleck, 2003b.

értelmezését, ami éppen a kommunista, bolsevik, szovjet projektek elemzése szempontjából alapvető értelmezési keret.⁸ Legalább a 19. században nemzetközivé vált Karl Lamprecht-vitáig vissza kellene mennünk, hogy jól érzékeljük: a politika- és társadalomtörténetírás művelői rendszerint kölcsönösen figyelmen kívül hagyják egymás nézőpontjait és kutatási eredményeit. Mindez a 20 évvel ezelőtt megjelent társadalomtörténeti kézikönyvünk szempontjából is tanulságos, bár abban bőven van kapcsolódási pont, sőt fejezet a politika világról.⁹ A remélt közös pontok megtalálása szempontjából hasznos lehet Granasztói György idézete Claude Lefort 1983-as művéből: „Nincsenek társadalmi egységek [entitások], kapcsolatok, nem léteznek gazdasági vagy technikai meghatározottságok azelőtt, hogy az adott társadalom formát adott volna nekik.”¹⁰

Nem tekintem magam elméleti szakembernek, de igyekszem tájékozódni, kölcsönözni más tudományterületektől, ezért a könyv olvasása előtt elvárásaim voltak: új összefoglalást láthatok akár a Hajnal István vagy éppen Johan Huizinga, Jacques Barzun által tárgyalt élet és formák történeti értelmezéséről. A fontos kortársi történetfilozófiai műnek tekintett Oswald Spengler A döntés éve 1933-ban című írása jelen pályázati munka témáihoz alapvetően kapcsolódik (a szerző a 232. oldalon egy végjegyzetben említi Spengler nevét), ám erre nem találtam hivatkozást. Megfontolandó sorait idézem: „A »társadalom« viszont azt jelenti, hogy kultúrával, formával rendelkezünk, beleértve ebbe a magatartás és gondolkodás legapróbb vonásait.”¹¹ Mindezt tovább gondolva, ezért is meglepő a mindannyiunk által használt „rendszer” szó használata, hiszen az többek között az előbb idézettek hagyja ki. Például a Hajnal Istvántól a társadalomtörténeti folyóirat címlapján olvasható ’korallósodást’, ami a társadalom tagjainak mindennapi gyakorlatára utal.

Már a fejezetcímek tanulmányozásakor felvetődik a kérdés: a mű címe, a téma alapján elemi fontossága van a gazdaság világának. Spengler szerint is „Politika és gazdaság valójában nem választható el egymástól a népek életében. [...] ugyanazon élet két oldala”, mint a „hajó vezetése és a rakomány rendeltetése [...] A fedélzeten a kapitány az első személy, nem pedig a kereskedő, akié a rakomány.”¹² A használt fogalmak, kategóriák kortársi és utótörténeti

⁸ Osterhammel 2014, 667–672; Mindezzel a kérdéskörrel az NDK természetrajzával intenzíven foglalkozók között, Szabó Márton értelmezésével párhuzamosan megjelenik az igen figyelemre méltó „szocialista rendiség” analitikus kifejezés. (Meuschel 1993; Kocka 1994a; Kocka 1994b; Szabó 1991.)

⁹ Bódy-Ö. Kovács (szerk.) 2003/2006.

¹⁰ Granasztói 2001, 202.

¹¹ Spengler, 2013, 224.

¹² Spengler 2013, 188. Különösen fontosá válik ez a meglátás, ha Mark Harrison modelljeit, értelmezéseit vesszük alapul. Spengler és Harrison rakomány és lopás kifejezése ilyen módon is összeköthető a bolsevikok akcióival (Harrison 2014.).

értelmezése, tartalma szempontjából is tanulságos, hogy a német válságot közlelő, vagy éppen az oroszországit, a bolsevik rezsimet távolról, azt „tatar abszolutizmusnak” minősítő Spengler 1933-ban a következőt írja: „ez a társadalom, melyben épp most megy végbe a kultúrából a civilizációba való átmenet, beteg;”¹³

A fogalmakat illetően magától értetődőnek gondolom a civilizáció kategóriájának historiográfiai értelmezését, legalább Norbert Eliástól Huntingtonig, Fukuyamaig. Az utóbbi két szerzői szövegre van utalás. Ugyanakkor nem egészen világos, hogy Kalmár Melinda magának a kultúrának, formáknak, civilizációknak milyen tartalmat tulajdonít, ill. az ábrázolásban milyen alapon maradtak ki elemek?¹⁴ Például Huntington elég hosszasan és szisztematikusan sorra veszi az általa meghatározónak tekintett tényezők történeti változását.¹⁵

Meglátásom szerint elég kockázatos vállalkozás úgy írni formákról, metamorfózisokról, hogy a formákban történeteket nem érzékeltetjük.¹⁶ Hova jutunk lényegében emberi történetek nélküli szövegekkel, amelyekben nem tisztázzuk meggyőző módon az olvasó számára a nézőpontok és következtetések különbözőségeit. Azt érzékelhetjük, hogy mi történik akkor, ha a szokásos felülnézetből látatjuk a történések egy részét.¹⁷ A szerző szándékát illetően nem, de hatásában végül torzítást eredményező ábrázolást az egyneműsítő szemléletmódban látom. Igen sajátos az irodalmi toposzokat tartalmazó, azokra emlékeztető beszédmód egy történetkutató műben. Természetesen ábrázolni kell a történéseket a politikai hatalmat birtoklók, az episztemológiai elitek¹⁸, a döntéshozók nézőpontjából is, de legalább más nézőpontok igényének, lehetőségeinek meg kellene jelennie egy ennyire ambiciózus munkában. Konkrétabban, ha az ábrázolásban a „társadalom” egy zsákhhoz hasonlíthat az olvasó számára, amit a politikusok mintegy a hátukon cipelnek, vagy maguk után húznak, elhagynak, akkor a ’történettudomány’ igazából csak a kijelentések világa marad.¹⁹ Azért kell ezt a problematikát itt is megemlíteni, mert ha nem tesszük meg, akkor értelmezhetetlennek tűnhet mindaz, amit nyilvánvalóan joggal tárgyal szerzők sora: Bibó István, Alekszandr Szolzsenyicin, Zygmunt Bauman, Ralf

¹³ Spengler 2013, 204, 245.

¹⁴ Bővebben lásd Daniel 2020.

¹⁵ Huntington 2008, 48–93.

¹⁶ A kérdéskör kortársi és politikai szereplővé vált leírása Václav Havel 1978. évi könyve (Havel 2018.).

¹⁷ „elfelejtettük, hogy bizonyos nagyságot, amint bizonyos jószágot ugyancsak, meghatározott távolságból kell néznünk, mégpedig alulról, és nem felülről – egyedül csak így fejtik ki hatásukat.” Nietzsche 1997, 58.

¹⁸ Igen tanulságos olvasmány ebben a tekintetben is a hosszú ideig USA-specialista és tanácsadó leírása: Arbatov 1993.

¹⁹ Weber is utal az „egyéni és kollektív esemény” „társadalmivá” válására, miszerint az abban érintettek mások viselkedéséhez igazodnak (Weber 1987, 38.)

Dahrendorf, Janos C. Andrew, Niederhauser Emil, Tzvetan Todorov, Stephen Kotkin, Tomka Béla, Stefano Bottoni és mások. A különböző módszertanok és ismeretforrások ellenére, a 20. században lényegében dominánssá vált kérdéskört tárgyalják: a politikai hatalom emberek, a társadalom (tehát emberi együttélési formák), földek, magántulajdonok, információk fölötti ellenőrzéséről és az ezekhez való alkalmazkodási módokról írnak. Másként fogalmazva egy példa megemlítésével, a közép-kelet-európai folyamatokat több évszázadon keresztül elemző Niederhauser Emil munkái jól érzékeltetik a történeti kérdés lényegét: mi és miért történt ezen országokban, többségében agrártársadalmiban másként?²⁰ A bolsevik írások lényege is az utolérési és meghaladási utópiákkal, a nagy hazugságokkal, a „nagy lökettel” (lásd nehéziparosítás) foglalkozik²¹ Herbert Spencer 19. századi értelmezésére támaszkodva a bolsevik, szovjet átalakításban a társadalom/gazdaság valóban a militarizált állam „puszta hadtápjá” lett.²²

Megkerülhetetlen történetkutatói feladat az emberi kapcsolatok, identitástörések és új identitások ’külső’ és ’belső’ képeinek feltárása.²³ Mindehhez fontos láttatni a politikatörténeti események mellett folyton megfigyelhető társadalomtörténeti eseményeket (megrázó, nagy társadalmi tömböt érint, hosszú távú, struktúraváltó hatás).²⁴ Hogyan lehet az állami erőszak által érintett nagy társadalmi tömbök, formációk (a társadalom tagjaival történetek) metamorfózisairól írni – az eleve kérdéseket felvető – korporatív, szovjet, hibrid névvel illetett rendszerben?²⁵ Vajon ezek a fogalmak hol találkoznak a kortársi viccekben megtalálható kritikákkal? A viccek elemzése éppen egy politikai struktúrákat, ideológiákat feltárni igyekvő elemzésben is nagyon fontos lenne.²⁶ Még egy fontos történetet emelnék ki a kérdésfelvetések szempontjából. Aggályos, hogy a szerző csak a könyv végén szinte mellékesen említi meg 1917 formációtörténeti jelentőségét.²⁷

²⁰ Niederhauser 2001.

²¹ Simmel 1973, 321; A kommunizmus programjáról, Lukács György 1918. évi kifejezésével élve, a „bolsevizmus erkölcsi problémájára” lásd (eredetiben: http://realms.mtak.hu/21563/1/Lukacs_kez_31_0212.pdf) és annak gazdag, sok helyen megtalálható hivatkozásait. Nagyon tanulságos Bauman fejtegetése az „erkölcsi láthatatlanság létrehozásáról” (Bauman 2001, 49–55.)

²² Janos 2003, 228–240; Pipes 2004, 88–90.

²³ Assmann 1998, 147–148; Fíges–Kolonitskii 1999, 1.

²⁴ Ö. Kovács 2012, 22–23.

²⁵ A fogalmi kérdésekre, kételyekre itt is lásd: Fulbrook 2002; Pócza 2019; Körösnéyi–Gyulai 2019.

²⁶ Például Welskopp egy olyan struktúra fogalom mellett érvel, ami a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, az nem a cselekvés „előtt” van (Welskopp 1997, 44–45.).

²⁷ Forrásokkal illusztrálva lásd Sakwa 1999, 32–74; Olson 2000; Fíges 2014.

Az ismeretek forrása és közelítésmód

Minden kutatásban döntő kérdés az információk mennyiségi és minőségi szempontja.

Kérdésként vetődik fel, hogy a fő- és alcímek, a közölt szövegrészek összhangban vannak-e? Miként lehetséges tíz fő fejezetben és több mint 120 alfejezetben, sokszor visszatérően fél-egy-két oldalban koherensen írni az átfogóan hangzó címekben megnevezett jelenségekről?

A történettudomány mintegy kétszáz éves intézményesülésének egyik sajátossága, hogy a konkrét történeti idő és tér kategóriájához ragaszkodunk. Ebben a szövegben sokszor bizonytalan voltam, hogy mikor és hol zajlottak a történések. Egy-egy témáról a szerző többször az év jelölése nélkül formált véleményt, amire nézve még említék példákat. Ha a végjegyzetekből kihámozzuk az információ kontextusait, akkor sejthetjük, majd magunk is tovább szöhetjük a mondanivalót.

Induljunk ki egy számszerűsíthető véleményformálási lehetőségből! Formai szempontból most a 301 oldalas 2021. évi kötetet kell alapul vennünk, de azt mégis össze kell vetnünk a 2014-es 776 oldalas munkával. A szerző egyszerre tartja a jelenlegi művet rövidítésnek és hosszabbításnak. Hogy erről közelítő, nyilvánvalóan nem elég pontos képünk legyen, megnézhetjük az ismeretek bázisát jelentő szakirodalmi felsorolást: kb. 93%-ban azonos tételekről van szó. Tudom, hogy több tízezerre tehető mennyiségi különbséget találunk, ha például a „Soviet” vagy „Soviet System” kifejezést beírjuk a Szabó Ervin Könyvtár, a berlini Staatsbibliothek vagy a Library of Congress katalógusának keresőjébe. Mindezen szintkülönbségek ellenére az alapvető művek nagy részét megtaláljuk itthon is. Az is természetes, hogy a kutatást csak abbahagyni lehet, befejezni nem. Ezzel együtt említék meg szempontokat és műveket, amelyek nem jelennek meg egyik szerzői bibliográfiában sem. Úgy érzékelem, hogy több tekintetben másként formálódott volna a szöveg, sokkal közelebb került volna a történettudományi elemzésekhez, ha azok itt hasznosultak volna.

Az ismeretek forrása alapvetően függ a kutatói kérdéstől és módszertantól. A szerző erről így ír mintegy tíz sornyi, hivatkozások nélküli bekezdése elején: „*A megközelítés történeti módszere – A sejtés továbbra is egy lehetséges eszköz.*” (15.) Kétségtelen, a sejtés, feltételezés a kutatókra is jellemző magatartás. A kérdés az, hogy – az alapot jelentő 19. századi módszertan mentén haladva – a történeti kérdésünk szerint a heurisztika szakaszán túllépve mennyire vagyunk következetesek a kritika és magyarázat szintjén.²⁸ Másként fogalmazva, egy

²⁸ Droysen 2006, 100.

értelmezési sémában, ami hangsúlyozottan összehasonlító igényű, mit kezdünk az elmélet, a módszer és az adatok hármasszövetségéből fakadó követelményével?²⁹ A történeti összehasonlítás módszertanának és kutatási eredményeinek szintén kiterjedt szakirodalma van külföldön és itthon is.³⁰

Hasonlónak és különbözőnek tűnő egyéni és kollektív cselekvésformák, különböző szempontból keletkező struktúrák és azok képzetei, folyamatok, események például Humboldt által leírt „történelmi igazsága” valóban a felhőhöz hasonlítható, ami csak messziről nézve ölt alakot.³¹ Különösen elérhetetlen, felfoghatatlan lesz ez a „felhő”, ha nem tisztázzuk eléggé a módszertanunkat. Ismét klasszikusokhoz fordulva, máig nyúlóan elfogadom Droysen 1857-es megállapítását, miszerint „a történeti módszer lényege: *kutatva megérteni*, vagyis az interpretáció.”³² Ugyanakkor ez az igény, elvileg a múltbeli valóságok teljességére utal. Arra, hogy a magyarázatainkban a fényzőrőt lehetséges módon több irányban tartsuk és úgy igyekezzünk „megragadni azt az értelmi *összefüggést*”, amelybe egy közvetlenül érthető cselekvés szubjektív, szándékolt értelme szerint beletartozik.”³³ Nem csupán a kortársaknak, hanem a kutatóknak is szükségük van olyan fogalmakra, amelyekben ki-ki magára ismerhet. Az igények szintjén itt most együttesen szólva politika- és társadalomtörténetről, leginkább Koselleck megfigyelését tartom érvényesnek: „A történelemről persze csak úgy írhatunk, ha rákérdünk a fogalmilag értelmezett korabeli tények és a – módszertanilag ezekből következő – reális tények közötti megfelelésre.”³⁴

Az alábbiakban olvasható szerzői megállapításokhoz tartozó megjegyzéseim közzlése előtt vázoló a könyv egyes témáihoz kapcsolódó közelítésmódom további elemeit.³⁵ Általában is érvényesíthető történetkutatói hozzáállásnak tekintem, hogy retrospektív, a ’mindentudásból’ kiinduló nézőpontunk mellett kísérletet kell tennünk az akkori, tehát a vizsgált történeti időszak jelenfelfogásainak és jövőhorizontjainak értelmezésére is.

1917 óta ismert kortársi tapasztalatnak számított a szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszótt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.³⁶ Másrészt tekintettel

²⁹ Merton 2002, 98; Lorenz 2000.

³⁰ Kaelble 1999; Haupt – Kocka (eds.) 2010; Tomka 2009/2020.

³¹ Humboldt, 1821/2006, 11.

³² Droysen, 1857/2006, 60.

³³ Weber 1987, 41.

³⁴ Kosseleck 2003a, 244.

³⁵ Ö. Kovács 2012, 13–51.

³⁶ Bourdieu 2002b, 27; Jól kifejezi mindezt Svetlana Alekszijejics művének orosz (Время секунд хэнд) és angol (Secondhand Time) címe.

kell lennünk arra is, hogy az államosítási, az erőforrásokat központosító folyamatokban az átfogó terror hatására a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezték meg az állam parancsait, mert az állam maga jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos, testbe vésett jelensége.³⁷

A cél tehát az, hogy ne csupán az események, a lezárult történések perspektívájából közelítsünk a történésekhez, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket, vagy éppen sodródást.

Az analitikus fogalmak sorából itt azokat állítom középpontba, amelyek szerves módon kapcsolódnak tárgyunkhoz.³⁸ Az egyik a háború értelmezésének kérdése, ami Kalmár Melinda munkájában is megjelenik több összefüggésben. A történészek a háború kategóriájában ideáltipikus módon megtalálhatják az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet, mint amilyen például a kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, az anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.³⁹ Ha ez a probléma- és jelenségcentrikus, a társadalomtudományi logika alapján formálódott szempont erőteljesebben jelen lenne a magyar történetírásban és ebben a műben is, akkor sok esetben másként, életszerűbben és árnyaltabban lehetne magyarázni történelmünket. Mindez nézőpont- és léptékváltást követelne meg: elszakadást a csak államközpontú, a külpolitikára, az individuumokra, a vezető pártpolitikusra és a szűk értelemben vett politikára koncentrááló ábrázolásoktól.

A háború, a háborús társadalom fogalmát bizonyos értelemben kiterjesztve használom az 1945 utáni időszakra is, hiszen további „miniháborúkat” láthatunk a szovjetizálás, az államosítás folyamataiban.⁴⁰

A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdésekre adott válaszok sokszor azért tükröznek félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi eliteire és az ideológiára koncentrálna, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Több hozadéka van ezzel szemben annak az eljárásnak, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők, a társadalom tagjai

³⁷ Bourdieu 2002a, 108–109.

³⁸ Jarausich 1998; Ö. Kovács 2004, 184.

³⁹ Trotha 1999, 42.

⁴⁰ Judt 2007, Első rész (1945–1953); Mikanowski 2023, 254–257.

tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.⁴¹ A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem annak különböző milióiban élt emberek történeteit elemezzük.⁴² Ez a megközelítésmód az államon belüli élet 'értelmére' kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.⁴³ A kortársi cselekvéseket és történéseket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni. Az utókor szemében fokozottan irracionális döntések és jelenségek leltárát csak akkor lehet életszerű közelségbe hozni, az adott térben és időben felhalmozott tapasztalat súlyát mérlegelni, ha egyfajta 'laboratóriumként' tekintünk a második világháború utáni szovjetizálás és a diktatúra időszakára.⁴⁴

A jelenségeket reprezentáló absztrakt elemek jelentik a fogalmakat, amelyeket mindenképpen analitikus értelmükben célszerű használnunk. A szerző új utakra lép és olyan kifejezéseket használ, amelyek az olvasót erős töprengésre készítetik, különösen így, hogy alig találunk ezekre vonatkozó tartalmi ismertetőjegyeket, hivatkozásokat. Ezek közül többre utalok a továbbiakban.

A modern politikai diktatúrák természetrajzának értelmezésében az 1990/1991 utáni időszakban a két diktatórikus rezsím tapasztalata és rendszeres kutatása fokozottabban növelte meg a német jelenkortörténet-írás súlyát. Németország a jelenkortörténeti módszertanok nemzetközivé válásának sajátos terepe lett a külföldi kutatók számára is. Ennek során komoly módszertani tudás halmozódott fel. A jól megválasztott fogalmak azért is lényegesek, mert megszabják az „igazságkövető kritériumainkat” is, gondolhatunk itt megállapításaink hatókörére, magyarázóerejére és átfogó jellegére.⁴⁵

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kortársi szövegek mai olvasója óhatatlanul is csapádba esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy a szocialista program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.⁴⁶ Erre a kérdésre vissza fogok még térni, annyit azonban itt is

⁴¹ „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják” – mondja Alf Lüdtke, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáilleszttem a politikai hatalom kategóriáját. Lüdtke 1998, 3–4.

⁴² A „dráma szó az ember életére utal. Megérteni a drámát annyit tesz, mint megérteni, hogy az ember drámai lény. [...] Drámai lénynek lenni azt jelenti, hogy másokkal körülveve, talpunk alatt a földdel mint színpaddal kell leélnünk a számunkra kiszabott időt. Három tényező teszi az embert drámai lényé: nyitottsága a *másik emberre*, a dráma *színhelyére* (a színpadra) és a *múló időre*.” Tischner 2000, 5–6.

⁴³ Lindenberger 1999, 18.

⁴⁴ Lampland 1995, 16–23.

⁴⁵ Gyáni 2003, 36.

⁴⁶ Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkal is összefüggésben a „szocialista-kommunista elméletet” az „intuicionizmus és a végletes racionalizálni akarás szintézisének” tartotta, majd így folytatja: „A

érdeemes rögzíteni, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.⁴⁷ Ezeknek a szinteknek az összemosása gyengíti a történeti ábrázolás érvényességét.

A nyelvhasználat kérdése különösen fontossá válik az egymással kölcsönhatásban lévő kommunista és nemzetiszocialista diktatúra államaiban és társadalmaiban, ahol a bizalmi tőkét látványosan roncsolták.⁴⁸ A hivatalos írott dokumentumok eleve egy olyan kódolt és hamis információhalmazt képeznek, amelyek csak tudatos dekódolás és a szóbeli források kiegészítése révén lesznek beszédek. A diktatúra köztudottan nagy kihívást jelentett a kortársak számára, hiszen egyrészt azt valamiképpen túl kellett élni, másrészt a történekről nem lehetett és nem volt tanácsos beszélni. A titkok társadalmát, a titkos emberi együttélési formákat kell feltárnunk és megértenünk.⁴⁹ Maga a történettudomány történelme is a nyelvvel folytatott kísérletek sorozata.⁵⁰

Egy formációtörténeti, különösképpen egy politikátörténeti munka azt feltételezi, hogy tisztázzuk az ember- és társadalomképeket és a dolgokat a nevükön nevezzük.⁵¹ A modern politikai diktatúrák történetében ez hatványozottan fontossá válik, hiszen minden a kommunista, mind pedig nemzetiszocialista rezsimeknek jogállamisággal szembeni természetükből fakadóan redukált ember- és társadalomképük volt.

A kötetben az erőszak kérdése elsősorban az „ideológia metamorfózisával” (60–70.) összefüggésben és a következtések között, mint erőszak-paradoxon (218–219.) jelenik meg. Erősen leszűkített értelműnek látom ezt a tálalást.⁵² Az erőszak alapvető eleme a formális és informális hatalomnak, és legfőképpen a „politika” kategóriájának.⁵³ Vegyük például az állami hatalmat, amely arra hivatkozva alkalmaz erőszakot, hogy más erőszakot megakadályozzon.

marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásaként jelenik meg.” (Mannheim 1996, 150, 155.) Safarevics 2002, 8, 264–288, 313.

⁴⁷ Ez a kérdéskör, alapvetően közgazdasági nyelven megjelenik az intézmények súlyát hangsúlyozó elemzésekben: North 2010. III. rész; Acemoglu–Robinson 2013. 5. fej.

⁴⁸ A lengyelországi diktatúra tapasztalatainak elméleti megfontolása is tükröződik, ahogy Sztompka (Luhmann alapján is) a politikai rendszert a kultúrába beágyazottan értelmezi, aminek része a bizalom kultúrája. Egyáltalán a ’rendszer’ (gazdasági, jogi vagy politikai) megköveteli a bizalmi alapot. Sztompka 1999, 139, 148–150.

⁴⁹ Lásd bővebben Figes 2008; Alekszijevis 2015.

⁵⁰ Ankersmit 2000, 182.

⁵¹ Bergyajevev 1994, X. fej; Strauss 1998, 49.

⁵² Galtung 1997, 913–919; Trotha 1997, 25–30; Imbusch 2005, 24–25; Margittai–Tomka 2021.

⁵³ Az állam mindig az emberek ellenségének tűnik, azt mondhatnánk, hogy ennek ellenkezője szintén utópiának számít. Vö. Scott 1998, 2.

Az erőszak ebben az olvasatban a társadalmi kapcsolatok, vagy másként fogalmazva, a kultúra eredménye, hiszen minden rend feltételezi az erőszakot.⁵⁴ Érdeemes azonban arra is utalni, hogy a politikai hatalom létéből fakadóan rituálisan alakított, színpadias, különböző médiumok által közvetített, vagyis kifinomultabb manipulációs technikákat alkalmaz.⁵⁵

Az erőszak-problematika lépten-nyomon megjelenik a modernitásról folytatott vitákban is.⁵⁶ Itt lényegében két konkuráló értelmezésről van szó. Az egyik szerint a történelemben elsősorban a tudományos-technikai haladás a döntő folyamat, míg a másik az erőszak rendkívül meghatározó szerepét hangsúlyozza.⁵⁷

A nyelv valóságteremtő gyakorlatként való értelmezése különösen a politikai diktatúra világában fontos, hiszen a jogállamiság hiányában bármilyen kommunikációs szituáció könnyen „rendszerellenesnek” minősülhet. Ugyanakkor a nyelv olyan hatalmi, irányítási eszköz, amely nem csupán a diktatórikus rendszerekben teremt státusokat és szerepeket.⁵⁸

Egyes témákról

A szerző témája a történettudományi, a politikatudományi és szociológiai határmezsgyéeken van. Ahogy a bevezetőben említettem, az elméleteket illetően nem látom azt a tablóképet, ami legalább felsorolásban érzékeltetné, hogy a lehetséges paradigmákhoz képest miként értelmezzük a könyvet. Még a szűkebben vett, a szerzői szándékban megtalálható, eszmetörténetben sem. Csak a hazaiakat említve, nincs utalás Balázs Zoltán, Horkay Hörcher Ferenc, Kontler László, Molnár Tamás, Szabó Márton, Takáts József, Trencsényi Balázs, Zsinka László írásaira. Hasonlóképpen az elméleti kérdéskörhöz tartozó történetfilozófiai munkák és az oroszországi változásokra érhetően érzékeny Nyikolaj Bergyajev művei sem kerültek be a kötetbe.⁵⁹

A politikai nyelvhasználattal foglalkozók közül találkozhatunk a Szegeden doktorált Medgyessi Konstantin fontos művével, de a több összefüggésben alapvető elemzéseket nyújtó

⁵⁴ A „hatalom” nem lebeg a „társadalom” felett, lényeges jellemzője az, hogy „cselekvésekre ható cselekvési” mód (Foucault 2000, 473–476). A modern és a szociális hatalomértelmezésekre lásd Balázs 1998; Secord–Backman 2002, 348–352.

⁵⁵ Foucault 1990, 19–27; Becker–Großbölting–Owzar–Schlögl 2003, V.

⁵⁶ A fogalomértelmezés kérdéséről a mindennapok világáig lásd Lindenberger–Lüdtke 1995, 7–38.

⁵⁷ Imbusch 2005, 11; Hoffmann 2003; Kotkin 2003; Plaggenborg 2006, 15–16.

⁵⁸ Kopperschmidt 2000, 119–120; Rothman 2000, 137; Fowler 2008, 231–232.

⁵⁹ Lásd például Bergyajev 1946/2020.

fordításgyűjteménnyel vagy Jobst Ágnes publikációival már nem.⁶⁰ További illusztratív problémafelvetés, hogy nem világos az elméleti megközelítésben a szovjet projektben annyira fontos gazdaság- és társadalomtörténeti magyarázatok helye. Miként lehetséges úgy írni ennyire átfogó kérdésekről, hogy például nem használjuk, nem hivatkozunk az oxfordi kiadású kommunista rezsimek történetét tárgyaló és más alapműveket?⁶¹

Meglátásom szerint a szerző témája feltételezi az alapvető állam- és jogtörténeti munkák ismeretét. Ország- és államtörténetek nélkül nehezen ragadhatók meg a történeti folyamatok. Például a bolsevik államszervezet, a bürokráciatörténet, a nómenklatúra világának, az episztemológiai elitképződés folyamatait kellene jobban megértenünk, leírunk, hogy egy valódi történeti összehasonlítást láthassunk.⁶² Ez utóbbi önmagában is nagyon fontos elméleti és módszertani kérdés. A szerző bizonyára igazolni fogja, hogy az említett témákhoz más szakirodalmat használt. Ezt elfogadva mégis aggályos, hogy a fent említett témakörök releváns elemzése miatt nem jelennek meg egyértelműen a tartalomjegyzékben, miért maradhattak ki például a következő művek, ismét hangsúlyozom, élén az oxfordi kézikönyvvel, valamint az egész kérdéskör szempontjából eleve fontos német történeti összefüggésekkel foglalkozó elemzések.⁶³

Mindez azzal is összefügg, hogy igazából az sem egyértelmű az olvasónak: a homlokzatra kiírt Szovjetunió történetére, a magyar történelemre és részben az 1945 utáni vasfüggönyön túliakra kell koncentrálnia? Hol, mely történelmi terekben mennek végbe a történések? Igen tanulságos ebből a szempontból is Demeter Gábor egyik írása, egyáltalán a történeti földrajzi kutatási eredmények, amelyek egész konkrét összefüggésben mutatnak rá a „galaxisok” világába helyezett szovjet birodalom tényszerű jellegzetességeire, még inkább máig nyúló következményeire.⁶⁴

A technika és technológia, az információs társadalom történeti kérdései felbukkanak a fejtegetésben, a tudományos-technikai forradalom szinte önálló szereplő lesz. A kommunista diktatúrák csődjeit többen az említett kérdésekhez vezetik vissza. Így például a szintén nem használt, alapvető munkát végző Manuel Castells és Emma Kiselyova több éves interjú gyűjtései alapján formáltak véleményt.⁶⁵

⁶⁰ Síklaki (szerk.) 2008; Jobst 2010; Jobst 2018.

⁶¹ Smith (ed.) 2014; Fulbrook (ed.) 2001; Tomka 2009/2020.

⁶² Mawdsley–White 2000, 274–302; Huskey (ed.) 1992; Kiss (szerk.) 2005.

⁶³ Fulbrook 1995; Fulbrook 2005.

⁶⁴ Demeter 2018.

⁶⁵ Castells–Kiselyova 2003.

A megfelelő mennyiségű és minőségű adatállomány lényegében rejtve marad az olvasó számára. Még pontosabban, ebben a történeti összehasonlításban a mennyiségi szempontú érvelés nem jelenik meg. Kérdésként vetődik fel ismét, hogy a szerzői szándék szerinti modellezés miként lehetséges ezek nélkül. Konkrétan is aggályosnak tartom, hogy évtizedeken keresztül alapvető műveket alkotó Mark Harrison elemzései kimaradtak.⁶⁶ Továbbá rendkívül torzító hatásúnak látom azt, hogy képzeletben fentre emelkedve, a történetkutatói téves módszertan és ábrázolás miatt eltűntek a 'rendszer', a formáció alapelemei: a Gulag-Gupvi táborok és a kolhozok világa.⁶⁷ Itthon és külföldön régóta hangsúlyozzuk: ha transznacionális történeti témákat keresünk, akkor kézenfekvők az osztársadalmi hatású kényszerkollektivizálás történetei, amelyek olyan társadalomtörténeti eseménnyé, államalkotó, rendszerfenntartó tényezővé váltak, amiket csak rövid távon lehetséges negligálni. Ha olvassuk a következő és itt nem sorolt szerzők műveit, érthetővé válik ezen kérdések jelentősége: Sheila Fitzpatrick, Lynne Viola, Constantin Iordarchi, Arnd Bauerkämper. A szovjet plakátok ellenségképei a „kulákként” megbélyegzett egyéni gazdákat és a papokat, az egyházi társadalom tagjait fő helyen jelenítették meg. Az egyház- és vallásüldözés ellenére természetesen volt 'egyházpolitika' a kommunista diktatúrákban.⁶⁸ Mindezekről érdemben nem esik szó a kötetben.

Ahogy korábban szó volt róla, a politikai uralom valójában kölcsönhatás, amelyben a politika világa a társadalmi viselkedésformákkal együtt értelmezhető. Mindezt a döntéshozók is napi szinten láthatják. Ha ez így van, akkor ezek a diktatúra életvilágain belüli jelenségek, tapasztalatok, 'belülről' és 'kívülről' megfogalmazottak, a társadalom morális hagyományai miként maradhatnak ki egy történeti leírásból? Például Stephen Kotkin is számos helyen utal az előbbiekre. Mindezeket, egyáltalán a modern autoriter rezsimek meghatározó tényezőit a következőképpen foglalta össze.⁶⁹ Öt dimenziót tart meghatározónak: a kényszerítő mechanizmusok közel végtelen variációi; a bevételi források és a pénzmozgás kontrollja; az életesélyek kontrollja (például foglalkoztatás, oktatás); a belső és külső ellenségképek biztosítását jelentő narratívák; a nemzetközi környezet tekintélyuralmi rezsimeket elősegítő vagy bomlasztó hatása.

⁶⁶ Harrison 2013; Harrison 2014; Turnock 1997.

⁶⁷ Viola 2007; Fitzpatrick 1994, Fitzpatrick 1998; Viola 1996; Harrison 2013.

⁶⁸ Lásd például Apor–Apor–Rees 2008. V. fej.; Tomka 1999.

⁶⁹ Kotkin Modern Authoritarianism and Geopolitics Thoughts on a Policy Framework c. előadása, YouTube, 2022. április 11.

Több kutatási eredmény megerősíti az erő kivonásra alapozó kommunista állami politikát, köztük az egyik globális gazdaságtörténeti elemzés is.⁷⁰ Nem érzékelhetjük Kornai János munkáinak kellő igényű elemzését sem. Sajnos a kötet egyik lényeges üzenetét tartalmazó „szovjet rendszer” főcím kimaradt Kornai 1993-as bibliográfiai tételéből. Tőle másik művet a felsorolásban nem találunk.

Térátalakítás és radikális településpolitikai (településfejlesztés címén futó tervszerű sorvasztás is egyben) rendkívül meghatározó eleme volt a szovjetizálási projekteknek.⁷¹ Ahogy azt James Scott példászerű elemzésében kifejtette, a társadalomérnökségi programban mint a tradicionális intézményekkel szemben valódi formációt befolyásoló lett a kolhozok megjelenése. Azok napi szinten lényegében mindent megváltoztatottak a vidéki életvilágokban, különösen a központi terekben vált dominánssá a tradicionális intézményekkel szemben a kolhoz-iroda. A kolhoz gazdaságok ’paraszti családai’ és a központi gazdálkodás adminisztratív gépezete szinte lenullázta a helyi tudást.⁷²

Szemben a fent említettekkel is, a következőt olvashatjuk: „Azt látjuk ugyanis, hogy a második világháború utáni térségi szovjetizálásnak nevezett folyamat nem maradéktalanul változtatta meg az itteni korábbi politikai struktúrákat, ezért ezek – egy viszonylag rövid fundamentális-asszimilációs időszak után – népi demokratikus *variánsként* követték a szovjet formációs pályát.” A könyv 11–12. oldalán, hivatkozás nélkül megfogalmazottakhoz kapcsolódóan hosszú lista juthat eszünkbe. Vajon például Georgi Dimitrov, Hegedűs András, Kállai Gyula, Vass Zoltán, Bibó István, Kárász Artúr, Szekfü Gyula, Kovács Imre, Mindszenty József, vagy a külföldiek közül Wolfgang Leonhard és sokan mások kortársi, részben döntéshozói, tapasztalattörténeti megállapításai hol helyezhetők el a furcsa és pontatlan megállapításban. Az előbb említett szerzők egy részére is hivatkozva, cáfolatként minderről bővebben írtunk a Váltoállítás c. kötetben.⁷³

Az 57. oldalon ismét hivatkozás nélkül találkozhatunk a „korporációs parabolaív” közép-kelet-európai szerző szerinti jellemzőivel, amelyekkel összefüggésben a „több évtizedes szekularizációs és társadalmi integráló folyamatok” kifejezés olvasható. A 187. oldalon a „központosító társadalmak” megfogalmazásba botlunk. Ha ezek a kifejtés nélküli kijelentések, igazolatlan állítások megállnának a helyüket, akkor mind a külföldi, mind pedig a hazai fogalomtörténeti, társadalomkutatói kutatások tévedésben vannak. Mondjuk például Kornai

⁷⁰ Scott 1998; Gregory 2004; Allen 2011, 133–135.

⁷¹ Miklóssy 1998; Miklóssy 2004.

⁷² Scott 1998, 215–218. Igen figyelemreméltó, következetes formációtörténeti elemzést nyújt: Olson 2000, 126–128.

⁷³ Csikós–Kiss–Ö. Kovács 2017.

János, (id.) Juhász Pál és (ifj.) Juhász Pál, Andorka Rudolf, Szabó Márton, Mark Pittaway, Harmuth Kaelble, Jürgen Kocka, Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow, Jürgen Danyel, Arnd Bauerkämper, Constantin Iordachi, Vladimir Shlapenktokh, Lynne Viola, Stephen Kotkin és a többiek. Arról bővebben nem is beszélve, hogy az előbbi megállapítások a saját szerzői szövegen belül is ellentmondásokba ütköznek, amik végképp elbizonytalaníthatják az olvasót (lásd például 19., 23., 47; az 55. oldalon „kiépült” „központosító-államosító mechanizmusokról” olvashatunk; 77, 153.).

Egy másik helyen egyrészt furcsa az „orosz fejlődés” kifejezés, másrészt érthetetlen a következő megfogalmazás: a „gyors organikus struktúraváltást gátolta az erős kormányzás hiánya” (23.). A szerzői rövidítési szándék szerint, más fejezetcímekhez hasonlóan a 2014-es kötet címadásai visszaköszönnek 2021-ben is ebben a példában: „A sztálini hübrisz”. Ami itt is feltűnt, hogy meglepően hiányoznak fontos művek, amelyek információi több tekintetben megkérdőjelezzék az ábrázolást. Gondolok itt Manuel Castells és munkatársa említett művére, valamint például Bekker Zsuzsa, Mong Attila, Germuska Pál kutatási eredményeire. (35.)⁷⁴

A „népi demokratikus elkanyarodás” kérdésköréről meglátásom szerint máig hatóan fontos, sajnos nem említett munka az 1956 után Angliába került Péter László tanulmánya.⁷⁵ Ezen mű, meg a már jelzett tanulmánykötetünk alapján is nagyon ingatag és struktúrák fölött lebegő a következő megfogalmazás: „az alternatív, szovjet variáns struktúrák tolerálásának lehettek mélyebb civilizációs okai is: mindenekelőtt a centrum és a periféria sajátosan megfordult viszonya a térségben, és az ebből adódó belső civilizációs közegellenállás.” Tanulságosnak, életszerűbbnek gondolom ezen értelmezéssel mellett a már említett Tony Judt fejtegetéseit az elhúzódó „mini háborúkról”.(43.)

A „korporációs parabolaívről” szóló féloldalnyi alfejezetet (55.) olvasva kérdeztem magamban, hogy akkor most mit kezdünk a társadalmi operációkkal, egyéni és kollektív traumákkal?⁷⁶ Sorolhatjuk a megéléstörténeteket tükröző, egy szakirodalmi tételt nem tartalmazó Alekszandr Szolzsenyicin⁷⁷, Hedrick Smith, Svetlana Alekszijejics vagy az egykori sztálinista filozófusból lett, kiváló elemzéseket nyújtó Zygmunt Bauman írásaival?

⁷⁴ Germuska 2014a; Germuska 2014b; Mong 2012; A kötetben gyakran említett geopolitika történeti (globális kommunikációs) értelmezésére lásd Hugill 1999, 223–251.

⁷⁵ Péter 1984.

⁷⁶ Viola 2007; Iordachi, Constantin—Bauerkämper, Arnd (eds.) 2014.

⁷⁷ A regényein kívül nyilvános levelezésére is gondolva (Solzhenitsyn 1974; Solzhenitsyn 2019).

A szerző az „ideológiai potenciálódás” kapcsán megemlíti, hogy kérdéses számára az „ideológiai-etnikai – nemzeti, illetve nemzetiségi – feszültségek” szerepe a „szovjet típusú formáció keletkezésének és felbomlásának” okainak mások által való keresése (61.). Ennek a kérdéskörnek sem vagyok a kutatója, de olvasmányaim jelentős része elgondolkodtatóan ellentétes az előbbi felvetéssel.⁷⁸

A szekularizálás kifejezés meghatározás nélkül többször előfordul, így például a 77. oldalon is: „Az átalakítások egyik legfeltűnőbb eleme a politikai és a gazdaság részleges, de annál feltűnőbb államizálása, szekularizálása volt.” Példaként említve, egy magyar szerző 1976. évi írására hivatkozva olvashatjuk, hogy a Szovjetunióban a „párttúltengés apályaként” a nagyobb vállalatoktól visszavonták a KB-megbízottakat, a vasútnál, a tengerhajózásban és a rendőrségnél felszámolták a politikai osztályokat 1956-57-ben. Az előbbieket folytatásaként, azokkal inkább szemben ismét egyes történeti forrásokra tudok utalni az 1960-as évekből.⁷⁹

Az „egyenlőtlen fejlődés” önmagában is problematikus szóhasználat (87), különösen egy tudatosan erőszakos erőforrás-elvonásra építő diktatúrában. Másrészt azt feltételezi, hogy lehetséges egyenlő fejlődés. A közelítésmód és módszertan problémájának tartom, hogy az „emberi tényező” kifejezés kiemelten egy oldalnyi alfejezet címében a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben jelenik meg (119/120). Ugyanakkor erre vonatkozóan találhatunk utalásokat a szövegben, amik nehezen értelmezhetők a mellérendeltség szintjén: „radikális egzisztenciális átalakulásra”, „sőt gigantikus mértékű veszteségekkel is járnak” (86.). Tévedés ezen történéseket lényegében tranzakciós költségként ábrázolni. Hangsúlyozom itt is: nem a tettes-áldozat narratívát hiányolom, hanem a történetek lényegét kifejező hatások elemzését. A ténylegese történéseket megfelelő történeti kontextusba helyezett minőségi és mennyiségi információk fejezik ki érthetően.⁸⁰

A fenti válogatásból is érzékelhető, hogy az egész kötetnek szokatlan struktúrája és beszédmódja van. Nehezen követhető a tematizálás, abban keveredik az időrendiség is egyes témákkal, másrészt bizonyos fogalmak, történések ismétlődően megjelennek a szétaprózott tartalomjegyzékben és fejezetekben. Így például a 153. oldalon ismét felbukkan 1945. Ez önmagában még megmagyarázható lenne, de az már aggályos, hogy a szerző nem tesz

⁷⁸ Lásd például Richard Sakwa forrásgyűjteményét (1999.). A nyílttá vált összecsapásokon kívül önmagában elgondolkodtató, hogy a Szovjetunió utolsó periódusában mintegy 60 millió ember élt szülőhelyén kívül. Castells–Kiselyova 2003, 23–24.

⁷⁹ Sakwa 1999, 333, 351–369.

⁸⁰ Adam 1999.

különbséget a kortársi hivatalos és a kutatói analitikus nyelvhasználat között: az olvasó idézőjel nélküli „együttműködés”, „aláírt lengyel-szovjet megállapodás” kifejezésekkel találkozhat. Majd a következő oldalon mindezekről a szerző egy 1984-es munkát idéz, ott azonban már „frissen meghódított országokról” ír. Ugyanígy a 167. oldalon „valamikor megszerzett hadizsákmányként megszerzett térség kikényszerített csatlakozása” megfogalmazás kerül ellentmondásba az előbb említettel. (Mindez a „kelet-közép-európai koalíciós időszak” megfogalmazással is szemben van, 185.) Az integrációs paradoxon című alfejezet (154–156.) a kézirat lezárásakor megjelenő, angol kötet valószínűleg nem került a szerző látókörébe, bár az ott publikálók már hosszú ideje írtak másutt erről a kérdésköréről.⁸¹ Ugyanígy utalnék itt ismét Bekker Zsuzsa meghatározó munkáira, vagy az általam jobban ismert, az alfejezettel szervesen összefüggő agárvilágot szisztematikusan elemző angol nyelvű kötetre.⁸²

A Magyar alkotmány c. féloldalmi alfejezet szóhasználata ismét külön figyelemre érdemes, már csak azért is, hogy a jogtörténeti értelmezések szerint milyen módon tekinthetünk a „szovjet jogra”.⁸³

A 170. és 175. oldalak között, egy ennyire fontos témát ígérő szövegben nem látjuk, hogy az adott esetben a forrásbázis 1974-ből majd 1986-ból való. Ha elemzőkről van szó, azok konkrét személye, a keletkezés körülményei rejtve maradnak az olvasó előtt.

Így lehetünk ezzel például az „integrálódó magyar nemzettudat” című, már a címadásban is aggályos alfejezetben (170–172.). Az alanyok és évek itt is tisztázatlanok.

Sajátos közbevetésnek érezhetjük a spanyol példát a 185–186. oldalon, vagy a nehezen értelmezhető, másutt is felbukkanó „nyugati típusú potenciálódást” (187.). Noha önmagában igaz, de ennek ellenére erősen kiragadott példának tűnik, hogy a szerző a közép-kelet-európai átrendeződéssel összefüggésben miért csak a nők tárgyalásuktól való távolmaradását említette meg (211.). Nyilvánvaló, hogy formációtörténeti szempontból releváns lett volna az ilyen igényű társadalomkutatói érdeklődés, de akkor azt mélységében és következetesen kellett volna vizsgálni a demográfiai és társadalmi csoportosulások tükrében.

Kifejtés és hivatkozás nélkül maradt a következő rész is: „közép-európai és baltikumi társadalmak viszonyulása az átalakuláshoz” (217.) Legalább egy összefoglaló Európa (társadalom)történeti mű szerepelhetne itt igazolásként.

⁸¹ Angela–Federico (eds.) 2021.

⁸² Eicher–Staat (eds.) 1998.

⁸³ Schlesinger 1998; Takács (szerk.) 2003.

A „szupermakro galaktikus szintek” (222.) vagy a „kiterjedten integráló civilizációk esetében tehát nemcsak az a fontos kérdés, hogy megértik-e a változások trendjeit...” (223.) sajátosan kreatív szófüzések, amelyek nem tartoznak a bevált szakkifejezések közé. Komoly kockázatuk van, így például az, hogy az olvasó szabad asszociációs pályáin is egyre életszerűtlenebb megfogalmazások jelenhetnek meg. A galaxisok sötét anyagainak vizsgálatát meghagynám a természettudomány számára. A történetkutatás középpontjában az emberi kapcsolatok állnak. Ha a galaxisok elvont világába távolítjuk, elfeledtetjük a szovjet típusú diktatúrák társadalmi operációit, a társadalmi árat, több tíz millió ember erőszakos halálát és azok családi következményeit, vagy a nagyon is földi környezeti kárt⁸⁴, akkor végképp nehéz lesz megértetni a fiatalokkal a Szovjetunióban az 1920–30-as években elterjedt népszerű viccet. Egy csapat nyúl felsorakozott a lengyel határon, hogy átengedjék őket. Arra hivatkozva kértek bebocsátást, hogy a Szovjetunióban elrendelték a tevék letartóztatását. „De hát ti nem vagytok tevék! Na, ezt próbálják meg elmagyarázni a politikai rendőrségnek!”⁸⁵ Egy másik, a „szovjet időkre” emlékeztető vicc szerint kérdés volt, hogy vajon megjósolható-e a jövő? Természetesen igen, a probléma a múlttal van, ami mindig változik.

Jacob Mikanowski mostanában megjelent könyvében többek között a kelet-európai abszurdítások fontosságára is rámutatott.⁸⁶ Például az ahhoz hasonlókra, amit Szolzsenyicin Az egyik regényében (A pokol tornáca, 30. fejj.) a speciális rabstátuszban lévő professzor válasza is érzékeltet, amikor az adatfelvételkor oroszoként azonosítanák, amire ő a fogoly kifejezést adta meg. A formációk nem jelenthetik csupán a formális részek megjelenítését. Az informalitás, az abszurdítások világa nagyon is meghatározó történelem- és társadalomformáló tényezője lett a szovjet életvilágoknak.

Miközben a 224. oldalon a szerző említi a „premodern abszolutizmusokat és modern diktatúrákat” (224.), nem láthatjuk konkrétan az összehasonlítási mintákat. Ismételten az osterhammeli kifejtésben jól követhető birodalomszerveződési és felbomlási tényezők elemzési lehetőségére tudok hivatkozni.

A nem használt gazdaság- és társadalomtörténeti művekre utalhatunk cáfolatként, amikor azt olvassuk, hogy „Az abszolút diktatórikus korporációs szakaszok feltétlen „előnye” volt, hogy egy időre drasztikusan le tudták választani a gazdaságot a külső piacoktól és a tőkefüggő viszonyokról, miközben sajáterős potenciált akkumuláltak.” (225.) Így van ez akkor is, ha például Kornai elemzéseit olvassuk?

⁸⁴ Carter–Turnock (eds.) 2002; Fodor 2001.

⁸⁵ Fitzpatrick 2003, 164. A tömegterrorra lásd Figes 1996, 575–577, 642–646; Baberowski 2004.

⁸⁶ Mikanowski 2023, Prologue.

Az itt felsoroltak tükrében megerősítve látom korábbi véleményemet. A mikro- és a makroerőszak megkülönböztetése alapján a modern civilizáció és a 20. századi „makroerőszak” ugyanakkor az éremnek a két oldalát jelenti.⁸⁷ Történeti perspektívában szemlélve, az első világháború abban is kiemelkedően nagy hatású volt az azt megelőző erőszakos konfliktusokhoz képest, hogy a történelemben először valósítottak meg ilyen magas fokú technikai szintet, másrészt a háborús törekvéseket a résztvevőknek sikerült totálissá alakítaniuk. Ezek a hatások a második világháborúban és azt követően még inkább felerősödtek.⁸⁸

Érdeemes sorra venni, hogy a diktatórikus rendszerek közül a nemzetiszocializmus miért tekinthető modernnek.⁸⁹ A legfontosabb elemek a következők:

- az erőszak rendjének tudományosan megtervezett belső és külső modellje;
- a holocaust bürokratikus igazgatása;
- a megsemmisítés munkamegosztásszerű racionalitása;
- az iparszerű megsemmisítési módszerek.

Ha mindezen modern jegyeket a kommunista gyökerű szovjet diktatúra esetében nézzük, akkor a következő rendszerspecifikus sajátosságokat nevezhetjük meg, mint amilyen

- egy tervszerű, racionális társadalom elképzelése és az ennek megfelelő rendteremtési törekvések,⁹⁰
- egy előzetes ideológia megléte
- erőszakos modernizálás;
- a határok (frontier) eltolása és az azzal összekötött belső honfoglalás (a vallás- és egyházüldözéstől a kényszerkollektivizálásig);
- az ember átfogó fegyelmezése;
- a társadalom kényszerű homogenizálása.⁹¹

További kérdések

A történeti szerepelők, alanyok például a következő megfogalmazásban jelennek meg: „univerzáló rendszerek”, „versengő rendszer” (18.), az „európai kontinens egésze” (20.),

⁸⁷ Imbusch 2005, 31–35.

⁸⁸ Nagyrészt ez a 20. századi alapkérdés motiválta Arendt másik alapművét is (Arendt 1970).

⁸⁹ Bauman 2001, 138.

⁹⁰ Scott 1998.

⁹¹ Imbusch 2005, 533–537.

„német ideológia” (22.), „orosz fejlődés” (23.), „keleti tömegtársadalom” (27.), „birodalom” (32.), a „pártvezetés többi tagja” (36.), „népi demokrácia” (57.), Hruscsov, a „régio vezetése” (119.), „munkaerőtömegek” (119.). A 120. oldalon olvasható, irodalmi toposzokra emlékeztető „gyorsuló idő húzza maga után a történeket” megfogalmazás illusztrálja a történetkutatói elemzés bevált szakkifejezéseinek lehetséges kerülését. Ugyanakkor itt ez azért is problematikus, mert egészen konkrétan megnevezhetőek azok a tényezők, amelyekről itt beszélni kellene.⁹² A történelmi szereplők listáján találkozhatunk még például: „tudományostechnikai forradalom”, „interdependencia” (221.), „szupermakro, galaktikus szintek” (222.), „kiterjedten integráló civilizációk” (223.).

A kérdésselvetéstől a kifejtésig nem érzékelem az olvasó számára követhető tartalmat, pontosítást, a szerzői érveléskényszert.

Néhány példát mondom a további furcsa, helyenként történelmietlen szövegfűzésre: a „rendszerelemek kontúrjai” (48.) „urbanizáló munkaerőátcsoportosítás, a falutól vont a munkaerőt” (31–32.).⁹³ A tulajdon, az adózás története alapvető a szovjet formációk modellezési kísérletben.⁹⁴

Nehezen értelmezhető az egypárti „korporatív pluralizmus” vagy „parabolaív” kifejezés (55–57.). Köztudott, hogy önmagában is problematikus a párt szó használata a modern politikai diktatúrában, nem beszélve a korporációkról.⁹⁵ Ez a kérdéskör mindenképpen önálló alfejezetet igényelt volna a munka elején, így most az említés szintjén találkozhatunk ezzel a kategóriával (36–37.). Szintén aggályos a történelmi-politikai cselekvés (38.) kifejezés. A konszolidáció (50.) szó pedig ismert pártzsargonná, megtévesztően máig használttá vált. Meglátásom szerint annak valódi tartalmi jelentése a politikai diktatúrák racionalizálására és az alattvalói alávetettség racionalizálására, tehát a kölcsönhatásokra vonatkozik. Hasonlóképpen idézhetném a korporatív „ideológiai potenciakkumulálás” (80.) szóösszetételt vagy a végképp

⁹² Lásd például Manuel Castells, Paul Gregory, Mark Harrison, Mancur Olson, Vladimir Shlapentokh műveit. Továbbá a „szovjetológia” átgondolását: Cox (ed.)1998; Ugyanakkor nem feledhető, hogy Friedrich Hayek a „szovjet rendszer” működésképtelenségére vonatkozó második világháború utáni megállapítását igazolták az évtizedek. Dahrendorf 1990, 28–29. 1988-ban írt könyve szintén fontos a történelmi elemzések számára: Hayek 1992.

⁹³ Valójában a kényszerkollektívizálás, a holodomorral együtt, több mint fél magyarországnyi ember halálát okozta. Életszerűbb ezt a társadalmi operációt a kultúra szétrombolásaként civil háborúnak nevezni, ahogyan az eddig felsorolt szerzők helytállóan ezt teszik. Másik ország példáját véve, a romániai földviszonyokat elemző kutatók szerint a politikai és gazdasági döntéshozók számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőkekivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Müller–Bojincă 2010, 39.

⁹⁴ Olson 2000, 3–11.

⁹⁵ Janos 2003, 167–168.

téves „társadalmi csoportok mélyülő integrálása”(146.) kifejezést. Nem gondolom, hogy az alapként használt Schmitter 1977. évi írása elegendő lenne a kérdéskör értelmezéséhez. Például az ebben a tekintetben sem használt Tomka Béla Európa társadalomtörténeti fejezetére tudnék utalni, amely a politika világával is foglalkozik.

A „szovjetvariáns, szovjet típusú részvételi öngazgatási rendszer” szóösszetételek értelmezéshez kapcsolódóan (189.) Mary Fulbrook művei és az árnyaltabb „részvételi diktatúra” kifejezése is eszünkbe juthat.⁹⁶ Persze korlátozott értelemben, hiszen a radikális társadalomátalakítás, vagy a politikai kultúrára jellemző atomizáció és individualizáció, korrupció, kettős értékrend, politikai cinizmus és a politikai infantilizmus meghatározó történeti tényezői nélkül életszerűtlen az öngazgatás szó használata.⁹⁷

Összegzés

Kalmár Melinda sajátos metanyelven nagyon nehezen követhető szöveget formált. Helyenként, az egyébként ismert döntéshozatal történeti összefüggéseit feszegetve inspiratív volt. A szerzői üzeneteket azonban inkább csak érzékelni, pontosan értelmezni, azonosítani csak nagy erőfeszítéssel lehetséges. Tárgyalásmódja társadalomkutatói szempontból megerősített abban, hogy a politológiai irányultságú történetformálások sokszor ’lebegnek’ az általánosságok szintjén. A „szupermakró” (ami a fotózásban mikrovilág) szint elvontsága eltávolít bennünket az életszerű emberi történetektől. Ennek az ábrázolásmódnak az érvényességét nagyon korlátozottnak látom a történettudományban.

A globális, világtörténeti kérdéseket és azok elemzési lehetőségeit illetően többek között követhetőnek gondolom a 19. századi Jacob Burckhardt, a 20. századi Hans Cassirer, de mindenekelőtt Jürgen Osterhammel közelítésmódja alapján. A magyar „szocialista rendszerről” pedig nem látom Kornai János műveinek elemzését. Az általuk megfogalmazottak Kalmár Melinda könyvének témájához szervesen illeszkedhetek volna. Konkrét történeti előzményekből célszerű építkezni, mielőtt az elvontságokkal foglalkozunk. A módszertant, a sejtést illetően ismét igazoltnak látom Reinhart Koselleck vagy Peter Berger a történeti források vétőjogára és kutatói értelmezésre vonatkozó módszertani fejtegetését, vagy az előttünk lévő könyvben ’megengedhetetlenül’ nem használt James Scott (Seeing Like a State) elemzését.

⁹⁶ Fulbrook 2005, 12–14.

⁹⁷ Fitzpatrick 2014; Az emigráns irodalmár Sinjawszkij által érzékletesen jellemzett informális, a ’rendszer’ egyik lényeges összetevőjét (blat) képező túlélési gyakorlatokra, hálózatokra egy másik kiváló elemzés: Ledeneva 1998.

Források sora bukkanhat föl előttünk, amelyek igazolják, hogy az itt bemutatott, sajátos nyelvi kreativitással, de inkább laza ecsetvonásokkal megfestett és homályban maradó, vakfoltokkal tarkított, lebegő képek rendszerint a hiányérzetünket növelik.⁹⁸ Az ennyire elvont, gyakran kontextusok nélküli, redukált ember- és társadalomképeknek, furcsa sémáknak láthatóan megvannak a buktatói.

Ez a munka megmaradt az – egyértelműen nem meghatározott – formák felszínén. Hivatkozik mélyebb struktúrákra, folyamatokra, de azok nem világosak az olvasó számára. Az sem tisztázott, hogy azokat milyen tényezők alkotják, azok milyen szempontból és hol ragadhatók meg. Mindez annak ellenére alakult így, hogy a történeti összehasonlítás kérdéskörének nélkülözhetetlen ismeretbázisa elérhető. A 2014-es és 2021-es kötetek bibliográfiai tételeinek és fejezeteinek összevetése a bírálói olvasat tanulságos tükröződését nyújtják.

Ugyanakkor az embernek a saját gondolataival, értelmezésével hatványozottan óvatossá kell lennie. A kötetet az Osiris Kiadó megjelentette, ezen akadémia illetékes bizottságainak előterjesztői támogatták a pályázó törekvését, így mindezt szem előtt tartva, a bírálónak feltett hivatalos kérdésre válaszolva, javaslom a könyv nyilvános vitáját.

Budapest, 2023. szeptember 15.

Ö. Kovács József

Felhasznált irodalom

Acemoglu, Daron –Robinson, James A. 2013: Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete. (Ford. Garamvölgyi Andrea) HVG, Bp.

Adam, Jan 1999: Social Costs of Transformation to a Market Economy in Post-Socialist Countries. The Cases of Poland, the Czech Republic and Hungary. Macmillan Press, St. Martin's Press, Basingstoke, London, New York.

Alekszijejics, Szeptelana 2016: Elhordott múltjaink. Európa, Bp.

Allen, Robert C. 2011: Global Economic History. A Very Short Introduction. Oxford University Press, Oxford.

⁹⁸ Történeti forrásaink valóban kérdés alapján 'beszélnek'. A Kalmár Melinda által idézett levéltári források egy részét ismerve, például az egyik (246. o. 270. jegyzet) „ideológiai étellel” foglalkozó, szokásos nyelvi ritualizmusokkal teli, 46 oldalas 1987. évi dokumentum messze többről szól, mint az ideológia világa. A szöveg a társadalom- és gazdaságtörténet számára is hasznosítható.

- Angela, Romano–Federico, Romero (eds.): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West*. Routledge, New York, London.
- Ankersmit, Frank R. 2000: *Nyelv és tapasztalat*. In: Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4. Kijárat*, Bp. 169–184.
- Arbatov, Georgij 1993: *The System. An Insider's Life in Soviet Politics*. Times Books, Random House, New York.
- Arendt, Hannah 1970: *On Violence*. San Diego etc.
- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.
- Aron, Raymond 2005: *Demokrácia és totalitarizmus*. L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék. (Ford. és jegyz. ell. Kende Péter) Bp.
- Assmann, Aleida 1998: *Stabilisatoren der Erinnerung. Affekt, Symbol, Trauma*. In: Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein. Erinnerung, Geschichte, Identität 2*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 131–152.
- Baberowski, Jörg 2004: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*. Deutsche Verlags-Anstalt. 2. München.
- Balázs Zoltán 1998: *Modern hatalomelméletek*. Korona, Bp.
- Barzun, Jacques, 2006: *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Európa, Bp.
- Bauman, Zygmunt 2001: *A modernitás és a holokauszt*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.
- Becker, Frank – Großbölting, Thomas – Owzar, Armin - Schlögl, Rudolf (Hrsg.) 2003: *Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer*. Aschendorf, Münster.
- Bekker Zsuzsa 1995: *Rendszerválság. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970 és 1990 között*. Aula Kiadó, Bp.
- Berger, Peter L. – Huntington, Samuel P. (eds.) 2003: *Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford University Press, Oxford.
- Berger, Peter L. – Zijderveld, Anton 2010: *In Praise on Doubt. How to Have Convictions Without Becoming a Fanatic*. HarperOne, New York.
- Bergyajev, Nyikolaj 1994: *A történelem értelme*. Aula Kiadó, Bp.
- Bergyajev, Nyikolaj 1946/2020: *Az orosz eszme . Az orosz gondolkodás alapvető problémái a 19. században és a 20. század elején*. (Ford. és jegyzetekkel ellátta Patkós Éva) Osiris, Bp.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): 2003: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp.
- Borowik, Irena 1999: *Religion and Politics in Central and Eastern Europe. Paradoxes of Transformaion*. In: *Religion, church, state and civil society in East-Central Europe*. In: Borowik, Irena (ed.): *Church-state relations in Central and Eastern Europe*. Nomos, Kraków. (7–20.)
- Bourdieu, Pierre 2002a: *Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája*. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Bp. 85–115.
- Bourdieu, Pierre 2002b: *A „szovjet” változat és a politikai tőke*. In: Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Bp. 25–29.

- Boyer, Christoph 2006: Sozialistische Wirtschaftsreformen. Tschechoslowakei und DDR im Vergleich (Hrsg. Boyer) Christoph. Klostermann, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte, F. a. M.
- Carter, F. W. – Turnock, David 2002: Environmental problems in East-Central Europe. 2. ed. Routledge, London, New York.
- Castells, Manuel–Kiselyova, Emma 2003: The Collapse of Soviet Communism. A View from the Information Society. Figueroa Press, Los Angeles.
- Cox, Michael (ed.) 1998: Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology, the Death of Communism and the New Russia. Pinter Publishers, London, New York.
- Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.) 2017: Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Budapest, MTA BTK–NEB, Bp.
- Dahrendorf, Ralf 1990: Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw. Chatto & Windus, London.
- Daniel, Ute 2020: Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak. (Ford. Fülöp M. József és Szijártó M. István) Ráció, Bp.
- Demeter Gábor 2018: A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belsőtörésvonalak az európai posztszovjet térségben. Tér és Társadalom, 32. évf., 4. szám. 7–30.
- Droysen, Gustav 1857/2006: Historika. In: Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet II. Osiris, Bp. 44–120.
- Eicher, Carl K.–Staatz, John M. (eds.) 1998: International Agricultural Development. Third Edition. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Figes, Orlando 1996: A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924. PIMLICO.
- Figes, Orlando 2008: The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia. Penguin Books, London.
- Figes, Orlando 2014: Revolutionary Russia. 1891–1991. A History. Picador, New York.
- Figes, Orlando – Kolonitskii, Boris 1999: Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917. Yale University Press. New Haven, London.
- Fitzpatrick, Sheila 1994: Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Fitzpatrick, Sheila 1998: Socialism and Communism. In: Bulliet, Richard W. (ed.) The Columbia History of the 20th Century. Columbia University Press, New York, 205–228.
- Fitzpatrick, Sheila 2003: Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. In: Hoffmann, David L. (ed.): Stalinism. The Essential Readings. Blackwell, 164–177.
- Fitzpatrick, Sheila 2014: Popular Opinion under Communist Regimes. In: Smith, Stephen A. (ed.): The Oxford Handbook of the History of Communism. Oxford University Press. 371–386.
- Fodor István 2001: Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon. Dialóg Campus, Bp., Pécs.
- Fowler, Roger 2008: Hatalom. In: Síklaki István (szerk.): Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció. Typotex, Bp, 231–253.
- Foucault, Michel 1990: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat, Bp.

- Foucault, Michel 2000: Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Új Mandátum, Bp. 464–479.
- Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989*. Oxford University Press.
- Fulbrook, Mary (ed.) 2001: *Europe since 1945*. Oxford University Press.
- Fulbrook, Mary 2002: Rethorising 'State' and 'Society' in the German Democratic Republic. In: Major, Patrick – Osmond, Jonathan (eds.): *The Worker's and Peasants' State. Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–71*. Manchester University Press, Manchester and New York, 280–299.
- Fulbrook, Mary 2005: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven, London.
- Galtung, Johan 1997: Gewalt. In: Wulf, Christoph (Hrsg.). *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Beltz, Weinheim, Basel, 913–919.
- Germuska, Pál 2014a: A magyar középépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. *Argumentum, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*, Bp.
- Germuska, Pál 2014b: Elvesztegetett fél évtized: Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas. Történettudományi folyóirat*. 29, 4, 125–144.
- Germuska Pál 2021: Attraction and Repulsion: Hungary and European Integration. In: Angela, Romano–Federico, Romero (eds.): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West*. Routledge, New York, London, 50–77.
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2001/5–6. 192–203.
- Granberg, A. G. 1990: Economics Relations Among the Republics. In: Martha B. Olcott–Lubomyr Hajda–Anthony Olcott (eds.): *The Soviet Multinational State. Readings and Documents*. M. E. Sharpe, Armonk, London, 118–133.
- Gregory, Paul R. 2004: *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives*. Cambridge University Press,
- Gyáni Gábor 2003: A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp. 11–53.
- Harrison, Mark. 2013: Secrecy, Fear, and Transaction Costs. *The Business of Soviet Forced Labour in the Early Cold War. Europe-Asia Studies*. 65:6. 1112–1135. Postprint.
- Harrison, Mark 2014: Communism and Economic Modernization. In: Smith, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford University Press, 387–406.
- Haupt, Gerhard-Heinz – Kocka, Jürgen (eds.) 2010: *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn, New York, Oxford.
- Havel, Václav 2018: *The Power of the Powerless*. Translated from the Czech by Paul Wilson. With an Introduction by Tymothy Snyder. Vintage.
- Hayek, Friedrich 1992: A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései. (Ford. Pásztor Eszter) Tankönyvkiadó, Bp.
- Hoffmann, David L. (ed.) 2003: *Stalinism. The Essential Readings*. Blackwell.

- Hollander, Paul 1981: *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978*. Oxford University Press, New York.
- Hugill, Peter J. 1999: *Global Communications since 1844. Geopolitics and Technology*. Johns Hopkins University Press, Baltimore ; London.
- v. Humboldt, Wilhelm 1821/2006: A történetíró feladatáról. In: Gyurgyák János– Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II. Osiris*, Bp. 9–21.
- Huntington, Samuel Phillips 1998/2008: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. (Ford. Pusztai Dóra et al.) Európa, Bp.
- Huskey, Eugene 1992: *Executive Power and Soviet Politics. The Rise and Decline of the Soviet State*. M. E. Sharpe, Armonk ; London.
- Imbusch, Peter 2005: *Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektive auf das 20. Jahrhundert*. VS für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Iordachi, Constantin— Bauerkämper, Arnd (eds.) 2014: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU, Bp., New York.
- Janos, Andrew C. 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003.
- Jarausch, Konrad H. 1998: *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR*. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20. 33–46.
- Jobst, Ágnes 2010: *A nyelv kisajátítása: A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal*. Tinta, Bp.
- Jobst, Ágnes 2018: *Hatalmi diskurzus az államszocializmus kiépítésének időszakában: Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép vezércikkeiben*. GlobeEdit.
- Judt, Tony 2007: *Háború után 1. Európa története 1945 óta*. Európa, Bp.
- Kaelble, Hartmut 1999, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Campus, Frankfurt/Main, New York.
- Kennedy, Paul 1992: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Akadémiai, Bp.
- Kiss László 2005 (szerk.): *Nómenklátúra Magyarországon, 1957–1989*. ELTE Tátk, Bp.
- Kocka, Jürgen 1994a: *Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR*. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B40. 34–45.
- Kocka, Jürgen 1994b: *Eine durchherrschte Gesellschaft*. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Klett Cotta, Stuttgart, 547–553.
- Kopperschmidt, Josef (1991) 2000: *Kell-e a szavakról vitatkozni? Történeti és rendszertani megjegyzések a politikai nyelvről*. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Bp. 114–130.
- Koselleck, Reinhart 2003a: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. In: *Elmúlt idő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp. 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2003b: *'Újkor'*. *Modern mozgásformák szemantikájáról*. In: *Elmúlt idő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp. 345–400.

Kotkin, Stephen 2003: Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. In: Hoffmann, David L. (ed.): Stalinism. The Essential Readings. Blackwell, 111–126.

Ö. Kovács József 2004: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat (15–16.) 179–204.

Ö. Kovács József 2012: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp.

Körösényi András–Gyulai Attila 2019: A hibridrezsím-fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés. A plebiszciter vezérdemokrácia. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái. MTA TK Politikatudományi Intézet, Napvilág, Bp. 159–177.

Ledeneva, Alena V. 1998: Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange. Cambridge University Press, Cambridge, New York.

Lindenberger, Thomas 1999: Die Diktatur der Grenzen. In: uő (Hrsg): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Böhlau, Köln, Weimar, Wien.

Lindenberger, Thomas–Lüdtke, Alf 1995: Einleitung: Physische Gewalt – eine Kontinuität der Moderne. In: Lindenberger, Thomas–Lüdtke, Alf (Hrsg.): Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 7–38.

Lorenz, Chris 2000: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In: Thomka Beáta (szerk.): A történelem poétikája. Narratívák 4. Kijárat Kiadó, Bp. 121–146.

Lüdtke, Alf 1998: Die DDR als Geschichte. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. 36B. 3–16.

Mawdsley, Evan–White, Stephen 2000: The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee, 1917–1991. Oxford University Press, New York.

Mannheim Károly 1996: Ideológia és utópia. Atlantisz, Bp.

Margittai Linda–Tomka Béla (szerk) (2021): Történelem és erőszak. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Szeged.

Lampland, Martha 1995: The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary. The University of Chicago Press, Chicago, London.

Medgyesi Konstantin 2019: Szavakkal ölni. Demokráciadiskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról. Tornyai János Múzeum és KKE, Hódmezővásárhely.

Merton, Robert K. 2002: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris, Bp.

Meuschel, Sigrid 1993: Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR. Geschichte und Gesellschaft, 19. 5–14.

Mikanowski, Jacob 2023: Goodbye Eastern Europe. An Intimate History of a Divided Land. OneWorld, London.

Miklóssy Endre 1998: A magyar szocialista rendszer összeomlása. Valóság, (41) 8. 8–28.

Miklóssy Endre 2004: Területi tervezés államalapításunktól napjainkig. Agroinform, Bp.

Mong Attila 2012: Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990. Libri, Bp.

Müller, Dietmar–Bojincă, Alina 2010: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (Eds.): Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes. Studien Verlag, Innsbruck, Wien, Bozen, 23–46.

Némedi Dénes 2008: Bevezetés. A szociológia problémája. In: Némedi Dénes (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Napvilág, Bp. 15–71.

Niederhauser Emil 2001: Kelet-Európa története. MTA Történettudományi Intézet, Bp.

Nietzsche 1997: Friedrich Nietzsche: A vidám tudomány („la gaya scienza”). (Ford. Romhányi Török Gábor), Holnap, Bp.

North, Douglass C. 2010: Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény. Helikon, Bp.

Olson, Mancur 2000: Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. Basic Books, New York.

Osterhammel, Jürgen 2009/2014: Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts. Beck, München / The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century. Princeton University Press, Princeton, New York. (transl. Patrick Camiller).

Péter László 1984: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökerei. Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949. Sine ira et studio. A hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak előadásai, Bleyerheide, 1980. szeptember. Molnár Nyomda, München, 20–43.

Pipes, Richard 2004: A kommunizmus. Európa, Bp.

Plaggenborg, Stefan 2006: Experiment Moderne. Der Sowjetische Weg. Campus, Frankfurt am Main, New York.

Pócza Kálmán 2019: Politikai rezsimek és a jogállamiság problémája. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái. MTA TK Politikatudományi Intézet, Napvilág Kiadó, Bp. 141–158.

Rees, E. A. 2008: Crisis of the Soviet Model and De-Sovietization. In: Apor, Balázs–Apor, Péter–Rees, E. A. (eds.): The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period. New Academia Publishing, Washington DC, 285–289.

Ricœur, Paul 1997: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Láthatatlan Kollégium, Bp. 117–126.

Rothman, Rozann 2000: Politikai szimbolizmus. In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Bp. 133–177.

Rowney, Don K. 1989: Transition to Technocracy. The Structural Origins of the Soviet Administrative State. Cornell University Press, Ithaca, London.

Safarevics, Igor R. 2002: A szocializmus mint világtörténelmi jelenség. Két út egy szakadékba. Budapest, Kairosz, Bp.

Sakwa, Richard 1999: The Rise and Fall of the Soviet Union, 1917–1991. Routledge, London, New York.

- Schlesinger, Rudolf 1998: *Soviet Legal Theory. Its Social Background and Development*. Reprint. Routledge and Kegan Paul, London.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. London: Yale University Press, New Haven, London.
- Secord, Paul F. –Backman, Carl W. 2002: Szociális hatalom. In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Bp. 348–362.
- Sharpe, Jim 1992: *History from Below*. In: Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 24–41.
- Síklaki István (szerk.) 2008: *Szöbeli befolyásolás I-II*. Typotex, Bp.
- Simmel, Georg 1973: A titok és a titkos társadalom. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Bp. 311–344.
- Sinjawskij, Andrej 1989: *Der Traum vom Menschen oder die Sowjetzivilisation*. Aus dem Russischen von Swetlana Geier. Fischer, Frankfurt am Main.
- Shlapentokh, Vladimir 2001: *A Normal Totalitarian Society. How the Soviet Union Functioned and How It Collapsed*. M. E. Sharpe, Armonk, New York, London.
- Smith, Hedrick 1976: *The Russians*. Ballantine Books, New York.
- Smith, Stephen A. 2014: Introduction. *Towards a Global History of Communism*. In: Smith, Stephen (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford University Press, 1–34.
- Smith, Stephen (ed.) 2014: *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford University Press.
- Spengler, Oswald 2013: A döntés éve. Németország és a világtörténelmi fejlődés. In: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások*. Noran Libro, Bp. 155–325.
- Strauss, Leo 1998: *Természetjog és történelem*. (Ford. Láncki András) Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp.
- Szabó Márton 1991: A rendi „szocializmusról”. In: Tóth András (szerk.): *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. MTA PTI, Bp. 27–36.
- Szijaártó M. István 2021: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe. *Ráció*, Bp. 351–359.
- Solzhenitsyn, Aleksandr 1974: *Letter to the Soviet Leaders*. Transl. from the Russian by Hilary Sternberg. Harper & Row, New York, San Francisco, London.
- Solzhenitsyn, Aleksandr 2019: *Warning to the West. Speeches 1975–1976*. With an Introduction by Ignat Solzhenitsyn. Vintage, London.
- Sztompka, Piotr 1993: *The Sociology of Social Change*. Blackwell, Oxford etc.
- Sztompka, Piotr 1999: *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Takács Péter (szerk.) 2003: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. (A jegyzeteket és a mutatókat kész. Jakab András et al.) Szent István Társulat, Bp.
- Tilly, Charles 2006: *Regimes and Repertoires*. University of Chicago Press, Chicago ; London.
- Tischner, József 2000: *A dráma filozófiája*. Bevezetés. Európa, Bp.

- Todorov, Tzvetan 1998: Az emlékezet hasznáról és káráról. Angyalosi Gergely utószavával. Napvilág, Bp.
- Tomka Béla 2009/2020: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris, Bp.
- Tomka Miklós 1999: Religion, Church, State and Civil Society in East-Central Europe. In: Borowik, Irena: Church-State Relations in Central and Eastern Europe. Nomos, Kraków, 42–62.
- v. Trotha, Trutz (Hrsg.) 1997: Soziologie der Gewalt. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 37, Westdeutscher Verlag.
- Trotha Trutz 1999: Forms of Martial Power. Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In: Georg Elwert – Stephan Feuchtwang – Dieter Neubert (eds.): Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts. Berlin, Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS”, 42.
- Turnock, David 1997: The East European Economy in Context. Communism and Transition. Routledge, New York.
- Viola, Lynne 2007: The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin’s Special Settlements. Oxford University Press, New York.
- Vonyó, Tamás–Markevich, Andrei 2021: Economic Growth and Structural Developments, 1945–1989. Morys, Matthias (ed.) : The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the Present. Routledge, London, New York, 277–380.
- Weber, Max 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban. KJK, Bp.
- Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln” und „Struktur” bei Max Weber und Anthony Giddens. In: Mergel, Thomas–Welskopp, Thomas (Hrsg.): Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte. Beck, München, 39–70.